Ми постановили далі не йти.

Власне, діло було так: я рішуче стояв за те, щоб перебратись на той бік Дніпра, пройти в степи і там нанятись. Але Кузь поскріб своє рябе, заросле підборіддя, глянув у небо і сказав:

— Нє! Лагерь тут. Кончено. Лягай, братці. Грицунь моментально поклав клунок на землю і ліг, так наче се постановив не Кузь, а він сам. Ліг, закинув руки за голову і з величезним задоволенням став дивитись у небо.

А Кузь сів на свій клунок, закурив і хазяйським діловитим оком озирнувсь круг себе. Нічого. Все було як слід: Дніпро мрійно хлюпавсь майже під самими ногами; по небу, як розсипане пір'я, пливли хмарки;

сонце старалось, немов для Кузя, і пекло в спину.

— Харашо! — похвалив Кузь і запхнув кисет у кишеню. — Нада спочить.

Ми лягли біля самої дороги. Якби схотіти, то ми могли б піднятись трошки вище й бути на великому плацу. Там було багато люду, крамниць і старий млин. Од млина ходила круг його густа тінь, і коли пересуватись за нею, то можна цілий день лежати у холодку. Лежать і виглядать собі наймачів.

Я сказав се Кузеві. Але Кузь циркнув крізь зуби в воду і недбало одповів, що йому "сонце ніпочом", що "салдат сонця не боїться, а как раз обратно".

Грицунь дивився в небо і тільки іноді позирав на мене, що я скажу на його... чи то пак, на Кузеві слова.

Я ліг теж. В крайньому разі я міг скинути одежу і скотитись в Дніпро.

— Понятно, — сказав Кузь. — А тут не наймемось, пойдьом у лоцманські села, там у день по десяти рублів возьмьом. А то на Дін рибку ловить. Правда, Грицуню?

Але коли б він спитав свій драний чобіт, то той не міг би одповісти йому більшою згодою, ніж Грицунь.

Таким чином, ми далі не пішли. Правда, у нас була ще велика паляниця, півпачки махорки шістнадцятий номер і двадцять три копійки грішми. Ми могли не поспішати. І коли я стояв за те, щоб далі іти, то хіба через те, що люблю степ.

Ми пролежали два дні. Ми мали все, що треба людині: на небі сонце, під ногами воду. Коли сонце передавало куті меду, ми залізали в Дніпро і сиділи в йому скільки нам хотілось.

Але на третій день Грицунь уранці задумливо сказав, що він їв би тараню, якби була. Кузь сплюнув і промовчав.

Я поглядав на один город, що був з самого краю коло води. На тому городі росла цибуля, горох, картопля. Картопля, мабуть, була вже така, що її можна було б варить у тих горщечках, котрі стирчали на кілках біля хати.

І в той день до нас підходили наймачі і питались, чи не найнялись би ми. Але Кузь з зневагою озирав кожного з ніг до голови і питав:

— А почому даєте?

Давали стільки, що Кузь не хотів з ними й говорити далі.

— Тоже фраєр! — хитав він услід кожному.

І, помовчавши, додавав, що ми по десять рублів у день візьмемо, як підемо у лоцманські села. А то рибку на Дін ловить.

Грицунь мрійно дивився у небо. Йому сонце також було "ніпочом". Скільки б не смалило, а не могло б зробить синіше його очі або смуглявіше лице. Ото й всього було в його волі, що випекти ще одну-дві біленькі плямочки на щоках. І було б похоже, що якась дівчина пальцем у муці потикала Грицуневе лице. Не сміючи розцілувати, тільки потикала.

Так ми лежали собі на березі Дніпра. Хвилі й хмарки щось, мабуть, цікаве говорили Грицуневі, бо він увесь час задумливо посміхавсь і жмурив до них віясті сині очі.

Кузь латав сорочку, сидячи на теплому камені при воді, і співав собі з таким спокоєм і задоволенням, немов він тільки й мріяв усе життя добратись до сього каменя й латать сорочку.

Я дивився на хвилі.

Ми всі були задоволені. У нас було все, що потрібно людині. Картопля на городі була вже така, що її можна було і варить, і навіть пекти. Ми в сьому переконались. Ми могли з наймом не спішить.

Але на четвертий день уранці ми раптом за нашими спинами почули гуркіт величезної гарби, а в гуркоті дзвінкий сміх і крики. Сміялось і кричало до нас обличчя дівчини, що сиділа поруч з понурим, серйозним і страшенно засмаженим парубком. Здавалось, він доручив їй сміятись і за себе, тому не мав ніякої потреби навіть посміхатись.

І дівчина кричала й сміялась до всякого, хто їй зустрічався по дорозі. Такий, десь, був її звичай.

Але Грицунь подивився на се інакше. Він озирнувся, сперся на лікоть і, засміявшись, закивав до неї головою, немов вона сміялась тільки до його.

Кузь перестав співать і, повернувшись до дороги, почухав рябий червоний ніс свій. Очі його без всякого задоволення пробігли по гарбі з двома обличчями.

— Драстуйте! — крикнула голова дівчини. — А вже спеклись добре? Ха-ха-ха!

Можна було подумать, що вона саме й посадила нас тут.

— А добре... — привітно засміявся Грицунь. Я поважно мовчав. Я не маю звичаю вступать у балачки зо всякими дівчатами, які тільки й знають, що реготати.

їхні коні йшли помалу, як всякі порядні селянські коні, яким трапляється на дорозі горбик. Правда, запряжені були в "экономическьку" гарбу, що була вдвоє довша за них.

— Може, наймаєтесь? — крикнула дівчина і чогось аж висунулась з-за драбин. А очі її наче прилипли до Грицуня.

— Може, й наймаємось, — поважно й голосно обізвався з каменя Кузь, тим даючи знати, що в сих справах належить звертатись уже ні до кого іншого, як до його.

Дівчина нерішуче повернулась до понурого засмаженого парубка, що той скаже. Може, взять сих людей, підвезти до плацу, а там прикажчик найме їх.

Але парубок неохоче хмуро глянув на нас і, одвернувшись до коней, стьобнув батогом їх і крикнув:

— А-н-н-о!

Більше нічого. Коні крутнули хвостами і затюпали. З-під коліс димом піднялась курява і як в хмари закутала дівчину. Вона щось і крикнула, але ми не розібрали. Грицунь аж сів.

Потім знов ліг і, спершись на лікоть, дивився в той бік, де клубом котилась по дорозі за гарбою курява. Чогось посміхався, як до хвиль або до хмарок. І раптом ліг горілиць, заклав руки за голову і глибоко зітхнув.

Я також ліг і дивився на той бік Дніпра. Там далеко-далеко над могилою було синє-синє небо. Немов очі у сієї дівчини, що так по-дурному сміялась. Ще й на мене глянула.

Пролетіла чайка над водою, тонка, гнучка, немов із сірої бляхи зроблена. У тієї дівчини брови загнуті, як крила чайки.

Раптом Грицунь сів, глянув на мене, на Кузя і промовив:

— А той... А може б, ми пішли найматись? Я посміхнувся, а Кузь глянув спідлоба на його і нічого не сказав. Він на такі дурниці і одповідать не хотів. Струсив свою сорочку, розіп'яв її на руках і, з прихильністю та уважно обдивляючись її, серйозно заспівав:

Юж ми йшли, да йшли, да йшли. Яй в Расєюшку прийшли. Да вой люлє, вой да люлє, Яй в Расєюшку прийшли...

Грицунь почекав, потім нахилився до свого клунка і почав зв'язувать його.

Я не рушився. Кузь разів два зиркнув на Грицуня, але співав іще серйозніше.

— Так ви не той... не йдете наймaться? — спитав Грицунь.

Кузь опустив сорочку, замовк і здивовано озирнув його з ніг до голови.

— Та ти ето куди? — холодно й строго промовив він.

— Та наймaться ж!

Грицунь ніяково посміхнувся.

Кузь ще раз строго подивився на його й сказав:

— Садісь на мєсто! Слушайсь команди. Наймaться усі разом будем. Нам у лоцманських селах по десять рублів у день дадуть.

Але Грицунь мовчки нахилився до свого клунка, підняв його, закинув за спину і пішов по дорозі. Кузь глянув на мене, я на Кузя.

— Стой!! — раптом заревів він і кинувся за Грицу-нем. Той став і озирнувся. Він все так же ніяково посміхався.

Кузь підбіг до його.

— Ти куди? Говори січас!

— Наймaться.

— До сієї... куроп'ятки?

— Атож.

Якби Дніпро узяв і повернув свої хвилі назад, Кузь менше був би здивований, ніж такою поведінкою Грицуня. Ще вчора вони лежали вдвох на піску і Грицунь, поклавши голову на груди Кузя, спав біля його, як біля рідної матері.

— Ну, бачив ти такого дурня? — повернувся Кузь до мене. — Та ти знаєш, дурню, почом вони дають?

— Ні.

— А ти знаєш, куди вони наймають?

— Ні.

— Ну, і після сього, може, скажеш, що ти не дурак?

— Нє.

Кузь від здивування не міг більше нічого говорити. Він упрів, але навіть піт не витирав з лоба.

Раптом узяв Грицуня за рукав і лагідно, спокійно почав:

— Дурачок ти, Грицунь, накажи мене бог. Хоч обижайсь, хоч нє, а ти дурачок. Поняв? Ну, куди ти йдеш? Куди? По віщо?

Грицунь сказав, що він іде найматись. Кузь цілком резонно одповів йому, що нам поспішати нема чого, бо коли нас тут не наймуть, то ми підемо у лоцманські села і візьмемо по десять рублів у день.

Я не хотів мішатись до них. Мені згадалось, що очі дівчини не раз, а два зупинились на мені. Хм, мені все ж таки цікаво було, чого вони зупинялись.

— А знаєте що? — устав я. — Може б, таки й справді іти найматись?.. Якось воно... Поки ще ті лоцманські села, а тут втеряємо.

Кузь грізно повернувсь до мене, але я закинув свій клунок на плечі і підійшов до зраділого Грицуня.

Кузь подивився на мене, на Грицуня, сказав, що "з такими сволочами говорить би не слід", і став теж

зав'язувать свій клунок.

Ми таки нанялись. Нам дали таку ціну, що іншим разом Кузь тільки б циркнув крізь зуби й посміхнувся. А тепер і слова не сказав. Узяв задатку п'ятдесят копійок і купив штани. Але Грицуневі навіть не похвалився і тут же біля гарби одяг їх на старі. Одяг, закурив цигарку, сперся спиною на драбину і на штани вже не дивився. Вони йому були ніпочом. Схоче — дьогтем вимаже, і то не жаль. Хай дивиться, хто хоче. Він навіть ноги схрестив.

А Грицунь і не бачив того. Він дивився зовсім у другий бік. Сам сидів на драбині, спустивши ноги в гарбу. Навкруги стояв гомін людських голосів, ржання коней, хльоскання батогів. Течіями туди й сюди пливли голови дядьків, жінок, у брилях, картузах, хустках. Грицунь на те не дивився. З неба сміялось сонце, тепло, гаряче, пекуче сміялось — Грицунь того й не помічав. Мені здається, якби Кузь одяг цілком новий піджак, сів верхи на сонце і хльоскав батогом усю юрбу, Грицунь і того б не помітив. Такі вже бувають хвилини з людиною.

Він помічав тільки, як сміялась дівчина. Йому се не трудно було, бо вона сиділа якраз напроти його на другій драбині. У неї була синенька кохточка дзвіночком, на голові біла хусточка, а босі ноги, визираючи з-під коротенької спіднички, грали пальцями. І ноги не могли всидіти спокійно. Вже нема чого казати про очі. Вони нікого не пропускали, всіх

помічали, всякого зачіпали. Подивившись на неї, можна було з певністю сказать, що вона приїхала побачитись з усім базаром.

І незнайомих у неї зовсім не було... Крім Грицуня. Вона його просто не помічала. І недалеко сидів — а не помічала.

Коли він звертався до неї, вона якраз у той мент бачила щось дуже цікаве на базарі і вся аж випиналась туди. Грицунь замовкав і, червоніючи, дивився на мене. Але я посміхався.

А Кузь усе стояв і курив. Він уже ні до чого не мішався. Хай буде так. У лоцманських селах ми могли би по десять рублів у день узять, але хай так.

І він стояв та курив. А Грицунь сидів на драбині і не помічав нічого.

— А ви, дядьку, збираєтесь мене тут підкурить? — раптом штовхнула дівчина в плече Кузя. Він стояв якраз під нею.

Кузь повернув до неї своє рябе, строге лице, озирнув знизу вгору і поважно промовив:

— Тебе б іменно викурить сцюдова нада...

— Ой! — зареготала вона. — А чого так?

— Щоб менше зуби продавала...

— А ви купіть. Дешево.

— Я так куплю, що не позбираєш послі...

— Ой матінко, який же сердитий сей дядько. Мабуть, маленьким кішка переступила.

Але Кузь одвернувся. Він не хотів більше говорити з нею.

А дівчина раптом повернулась, перехилилась до Грицуня, схопила за плечі і зробила так, ніби хотіла його перекинуть.

У Грицуня спершу в лиці пробіг ляк, а потім зразу весь засяяв.

— А диви! — здивовано придивлялась вона до його. — І в його сині очі... Ех, ти! Тоже...

І, випустивши плечі його, почервоніла вся, сіла на своє місце, ще подивилась на Грицуня і, одвернувшись, затихла, так-таки зразу затихла, не кричала вже, не сміялась, немов весь базар умент роз'їхався. Тільки водила очима по людях і очі чудно всміхались.

А Кузь, бачивши все те, бачивши, як зашарілось лице Грицуня, сплюнув, махнув рукою і ліг під гарбою. Хай все іде, як хоче.

Економія була невеличка, її можна було всю запакувати в скриню і під пахвою занести куди хочеш.

Кузь зразу ж, як приїхали, глянув, висякався і сказав, що се не економія, а старий свинюшник.

Але Грицунь не згодився.

— Та ти, може, ще скажеш, що я луччої не бачив нікада? — з грізним дивуванням подивився на його Кузь.

— А скажу! — посміхнувся Грицунь.

Кузь подивився на мене, я на Кузя — такої мови ми ще не чули од Грицуня. Ні, ми не чули від його такого ніколи!

— Значить, я брешу? — криво посміхнувся Кузь. Він уже сподівався навіть і се почути від Грицуня.

Але Грицунь того не сказав. Він тільки сказав, що економія дуже гарна, що тут усе так мило і гарно.

— Так! — циркнув крізь зуби Кузь. — Ето називається: "Пропав я, мальчишка, пропав я навсігда". Ну, дєло твоє... Ходім!

Ми пішли на кухню, а Грицунь зостався надворі.

І я, озирнувшись, бачив, як він дивився на вікна управляющого.

Що Грицунь "пропав", про се вже й балакать не варто було. Ми таки й не балакали, а тільки сміялись. Бо се таки справді було смішно і безсоромно: злигатись з панською наймичкою, хвойдою, з якоюсь горнишною, яка тільки вміє до всіх зуби виставлять.

— А що в придане візьмеш за нею? — кричали Грицуневі дівчата, вертаючись ввечері з роботи й поспішаючи за ним. (Він завжди біг попереду).

Грицунь мовчав. Він не любив, коли його про се питали.

— Та що ви його питаєте? Спитайте мене.

— А ти знаєш?

— А знаю.

— Ану?

— А от вам і "ану"! Маленьке, червоненьке, ще й кричить.

— Та бре?! А де ж вона візьме таке придане?

— А конторщики дадуть.

І сонце, заховавшись за старою могилою, сміялось разом з юрбою довгими, червоними посмішками. Тихо посміхався степ. А позаду співали Грицуневі весільної. І невеличкі ярки обгортались сумом вечора.

Грицунь ще швидше поспішав. Рідко-рідко вечеряв з нами і хутко зникав десь за панським садом. Часом чуть було його тоненький свист, а в кущах легеньке кахикання дівчини з синіми очима. Звалась вона Оленкою. Кузь же навіть і не сміявся. Чи жив на світі якийсь Грицунь, чи ні, він того не знав. Може, й бачив іноді сього хлопця з смуглявим лицем, але йому не було до його ніякого діла.

Тільки раз, вкладаючись спати, він несподівано муркнув:

— От так пропав хлопець... Ех! І сплюнув.

А я не чув. Я був занятий зорями, — вони щовечора щось говорили до мене і хитро моргали. Тільки я ніяк не міг розібрати, проти чого то вони підморгували мені!

Кузь, мабуть, давно вже не балакав з зорями, раз назавжди покинувши надію розібрати їхню хитру мову. Через те, погасивши цигарку на долоні, натяг свиту на голову й захропів. А я ще довго прислухався до зорь.

Ми, звичайно, спали під скиртами. Поважні та старі, вони, мабуть, багато бачили на своєму віку. Стояли трохи похмуро, немов їм соромно було перед тими, що спали коло їх, немов знали багато такого, від чого веселим трудно бути. І завжди між ними стояв старий гірковатий дух, не то поту людського, не то сліз, не то чого іншого. Хто його розбере, чим можуть пахнути старі панські скирти!

Я довго щовечора лежав без сну, іноді навіть дожидавсь Грицуня. Він, звичайно, приходив поспішно, тихенько, винувато укладався коло Кузя й затихав. Часом зітхав і вертівся. А раз навіть підвівся, сів і, торкнувшись рукою Кузя, ледве чутно покликав:

— Кузь!.. А Кузь?

Кузь не ворушився. Кузь не раз хвалився, що у сні чує, як блоха по соломі пролізе, але, видко, брехав, бо Грицуневого кликання зовсім не чув. Не поворухнувсь навіть, а ще дужче захропів.

Я теж лежав недвижно. Яке мені діло до того? Грицунь зітхнув, глибоко зітхнув, устав і тихо пішов у степ.

Кузь зразу перестав хропти, почухався і підвів голову.

— От прокляті блохи, спать не дають! — незадоволено промовив він.

Я лежав недвижно. Яке мені діло до того?

— Ти спиш?

Він навіть торкнув мене рукою. Я мовчав. Я собі мав розмову з зорями і до людських розмов не хотів мішатись.

Тоді Кузь устав і став чогось вдивлятись у степ. Він когось виглядав там. Але степ темний був. Тільки здалеку, так ніби коло Двох Могил, щось співало тихо, сумовито. Голос скидався на Грицунів.

Кузь зітхнув і знову ліг. А я лежав недвижно.

Може, з місяць пройшло, може, більше; у всякому разі, була вже така пора, коли ніхто нікого на робочих пунктах не наймає і робітники лежать там сердиті та понурі, як мухи восени.

Тоді ми стали помічати, що економія почала робити деякі зміни в наших харчах. Давала вже не три рази гаряче, а тільки два, а то й раз на день. Замість хліба, який можна жувати, стали давать такий, що його треба було днів на два класти у воду перед тим, як їсти.

Се все здалося нам малопідходящим. Ми про се сказали таборному. Але таборний спершу послав нас під три чорти, а потім до управляющого. Ми порадились і рішили піти до управляющого.

В той же вечір Кузь одяг свої нові штани, а дядюшка Терентій піджак з залатаними кишенями, покликали з собою ще душ десять і поважно, урочисто пішли до контори. Кузь два рази скидав картуза і пригладжував чуб. Дядюшка ж Терентій виступав так, наче йшов у неділю до церкви.

Перед конторою звідкись випорхнула Оленка, блиснула до нас ясними й синіми баньками очей і зникла на ґанку контори. А з-за панського льоху помалу вийшов Грицунь. Він, очевидячки, прогулювавсь собі у вечірньому холодку.

— Ану, хлопче, завертай! — підморгнув йому дядюшка Сидорець.

Грицунь зупинився:

— Куди?

— А до контори... Забастовку дєлать.

Грицунь нічого не сказав, почервонів, глянув на Кузя і пішов у другий бік.

В сей мент вийшов управляющий, і ні Кузь, ні Сидорець не встигли нічого сказати Грицуневі. А Кузь, видно, збирався-таки щось сказати!

Управляющий уважно вислухав дядюшку Терентія.

— Умгу! — обвів нас очима. — Так чого ж ви хочете? Тут уже Кузь не втерпів і вияснив, чого ми хочемо.

— Даже в походах, ваше благородіє, салдацькая харч любопитнєє, чим ета, — люб'язно посміхаючись, вертів він картуз у руках. — Просто, ваше благородіє, нікакой інструкції невозможно з таким хлєбом. Жуйош, а он как глина. І окромя того, ваше благородіє, гарячая пи-ща одставлена. Гарячая пища, ваше благородіє, нашому сословію все одно, що, звиніть, паровику пара...

— Іменно! — вставив і Сидорець свою посмішку. — Як то говориться: дай коневі вівса, то й жени, як пса. Ми всі зітхнули, бо се була істина.

Кузь нетерпляче повів оком у бік Сидорця, він не любив, щоб йому перебивали мову.

— Так што, ваше благородіє, — знов посміхаючись, трохи соромливо, трохи благаюче, завертів він картуза, — нащот вашого розпоряженія ми просимо, значить, пищу нам луччую!..

— Хм! — понуро посміхнувся управляющий. — Пищу... Може, й плату ще луччу?

— Нєт, зачім? Платою ми довольні, ваше благородіє...

— Плата й у ката, аби харч добра, — знов уставив Сидорець.

Кузь покосився на його.

— Умгу! — знов посміхнувся управляющий. — Ну, так от що я вам скажу, вислухайте мене як слід.

— З нашим уніманієм, — ввічливо вклонився Кузь.

— Так от що. Харч в економії добра. Кому не наравиться, хай забира пашпорт — і на всі чотири боки. Нікого не держим, а хто буде других бунтувать, того зараз же в тюрму. От се моє послідніє слово. Обдумайте, і хто хоче, хай приходе за пашпортом. Прощавайте.

Спокійно повернувся й пішов у контору. А ми подивились йому в спину, потім один одному в очі — і хто посміхнувся, хто почухався, а хто вилаявся.

Кузь не посміхався й не чухався. Одяг свій картуз, струснув головою й рішуче сказав:

— Ну, що ж? Стало бить, будем обдумувать: гайда, хлопці!

І ми почали обдумувать. Обдумували у полі за роботою, в таборі за обідом, під скиртами уночі, навіть серед співів увечері. Правда, тепер співів стало менше. Співали тільки ті; що рішуче не хотіли забирать паш-портів. Вони хотіли краще їсти глевтяки, ніж дохнуть на пунктах. Так вони казали. На се їм Кузь одповідав, що вони можуть по десять рублів у

день узять, як підуть у лоцманські села, але вони не слухали і співали собі. Кузь ще говорив, що можна піти на Дін і рибу ловить, але вони й на те не приставали і так само співали. Правда, їх було мало, і спів був такий же рідкий, як той куліш, що нам варили, але се їх не спиняло.

Особливо се не спиняло Грицуня. Він навіть одного вечора й за панський сад не пішов та все співав. А співаючи, часом щось шепотів то одному, то другому. І після того шепотіння спів їхній ставав веселіший.

Кузь тільки поглядав на Грицуня. Він тільки поглядав і циркав крізь зуби. Говорити з сим хлопцем він не мав чого, — хай з ним говорять інші.

І з Грицунем говорив дядько Терентій, Сидорець, Галинка з ямочкою на підборідді, чорноброва, наче з п'явками над очима, Оксана, говорив глухий Перепічка; але Грицунь, мабуть, поговорив попереду з кимсь іншим та через те вже нікого не слухав. Він тільки посміхався й дивився убік.

Посміхались і ті, з якими він шепотівся. І зорі в небі посміхались. Мрійно та ласкаво шепотіли в панськім саду старі дерева, а з-за старих дерев стиха чулася пісня та легеньке кахикання. Якась дівчина ходила там і ждала, та, ждучи, мабуть, застудилася, що кашляла.

Кузь сидів на призьбі, пихкав цигаркою й дивився в землю. І кожний раз, як пихкав, рябий ніс його і щоки червоною плямкою виступали із тьми. До розмови він не мішався. Навіть і тоді, як піднявся знову крик і сварки, як Грицунь вирвався з юрби й пішов кудись до саду, навіть тоді Кузь нічого не сказав. Він тільки циркнув убік, піднявся, натяг свиту на плечі і мовчки пішов за скирти.

А ми постановили завтра вранці забирати пашпорти. Хай економія управляється тими, що зостаються, тими панськими помийницями, лакузами. Хай управляється!

Так ми постановили й розійшлися спати. Тільки чи спалось кому, чи ні, а Кузь усю ніч вертівся, жаліючись, що блохи не дають йому спати. Я йому на те нічого не міг сказати. Він навіть разів зо два уставав, виглядав когось, зітхав і знову вкладався. Я лежав і дивився до зорь.

Грицунь же в ту ніч не спав з нами. Може, він спав з ким іншим, ми того не знали.

А може, й зовсім не спав усю ніч. Щось було на те схоже, бо коли вранці зустріли його біля кухні, очі йому були стомлені, сонні і мрійно-задумливі.

А проте, коли побачив, щ.о ми всі з клунками рішуче й весело рушили до контори, задумливість його зникла, і він пішов за нами. Пішли й ті, що зоставались. Вони голосно сміялись і хотіли подивитись, як нам будуть давать рощот нагаями.

Кузь не звертав на їх уваги. Як людина, котра знає, що робить, він виступав попереду всіх, часто озирався назад і, наче унтер-офіцер, голосно і строго кричав:

— Смирно! Всім разом... Не одставать. Не робєть. Пашпорти й рощот, більше нічево!

Поруч з ним ішов дядюшка Терентій і посміхався одними очима. Він теж знав, що робить.

Сонце забарилось за довгими скиртами. Воно, мабуть, знало, що ми в сей день не вийдемо уже на поле, тому й не спішило пекти землю, і через те на подвір'ї лежали довгі тіні від дерев і будівель. Трава сивою росою була запорошена, і холодок приємно дихав в лице. Тільки вершечки далекого гаю були уже позолочені.

Нас ждали. Управляющий, двоє черкесів, таборні і прикажчик. Вони теж посміхались, дивлячись на нас. Черкеси, граючись, хльоскали себе нагаями по ногах.

Тут же й синьоока Оленка чогось крутилась. Вона була з мискою в руках, бігла, мабуть, до льоху. Але до того було цікаво подивитись, як нас будуть черкеси рощитувать, що й за льох забулася. Побачивши Грицуня, вся зашарілась і так дзвінко засміялась до прикажчика, що аж управляющий повернув до неї своє похмуре товсте лице з жовтим зів'ялим носом.

А Грицунь теж чогось почервонів і винувато подививсь круг себе.

Кузь на те все не звертав ніякої уваги. Не бажаючи довго балакати, він коротко та ясно заявив управляющому, що ми хочемо забрати свої пашпорти, взяти рощот і йти собі з сеї економії. Дядюшка Терентій, а за ним і вся "вармія" наша, як казав дядюшка Сидорець, підтвердили, що, іменно, ми хочемо забрати пашпорти і рощот.

Управляющий вислухав, байдуже й хмуро подивився на нас і став казати, що за бунти тепер по головці не гладять, що ми забастовщики, що ми слухаємось всяких пройдисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам не слухатись пройдисвітів, послухатись його та йти в поле, бо вже нерано.

Але ми знов сказали, що ми хочемо їсти по-людському, а коли нам так не дають, то ми підем собі кудись в інше місце.

Управляющий знов вислухав і понуро озирнувся до черкесів. Ті зараз же підійшли ближче. Прикажчик посміхнувся, а ми стали тісніше.

Я поглядав на Грицуня. Він пильно й хмуро дивився на черкесів. Іноді приторкався поглядом до Кузя, але зараз же одскакував ним,

немов лице Кузя було гаряче, як сковорода на вогні. І чогось зовсім не дивився на Оленку, хоча вона не раз і не два подивлялася в його бік.

— Так усі хочете забирать пашпорти? — спитав управляющий.

— Усі... Усі...

Управляющий мовчки оглядав нас. Хто його зна, що він думав; лице як було понуре, так і не мінялось.

— Так... Ну, так підождать треба; пашпорти у волості.

Се була новина — пашпорти у волості.

— Як у волості? По какому праву? — крикнув Кузь. Управляющий навіть не глянув на його.

— А рощоту вам не буде. Хто кида серед літа роботу, тому рощоту не буває.

І, повернувшись, хотів уже йти. Але Кузь сього не міг допустить. Е, се вже було занадто коротко. Та й ми сього не розуміли:

— Як то рощоту не буде? Ми шість тижнів робили!.. Осе добра сторія!..

Навіть дядюшка Сидорець почервонів і захвилювався.

А Кузь зразу одсунув картуз на потилицю, рішуче підтягнув клунок на плече й закричав:

— Ваше благородіє! Підождіть! Управляющий озирнувся.

— По какому такому соображенію нам рощоту не буде?

— По такому, що ви кидаєте роботу.

— Ми кидаємо, потому как ви нам... Але управляющий не хотів далі слухать:

— Рощоту не буде. А пашпорти завтра... От і все!

— Позвольте! Так не полагається... Ето виходить уже грабіж... Ето чистий грабіж і більше...

Але не встиг докінчить.

Управляющий весь одразу налився кров'ю, підскочив до Кузя, розмахнувся й зо всеї сили ударив його по лиці.

— Грабіж?! Ось тобі грабіж! Вон, сукин син! Женіть його нагаями, бунтовщика!

Але в сей мент трапилось щось таке, чого вже ніхто не ждав. Як тільки ляснула рука управляющого по лиці Кузя, Грицунь весь стрепенувся, зірвався з місця й, підскочивши до управляющого, схопив його за барки, несамовито закричав:

— Сво-о-лоч! За що б'єш?! Рощот давай! Січас давай рощот!

Я таким Грицуня ніколи не бачив. І очей таких не бачив ніколи у його, сталевих, диких, гарячих.

Управляющий аж назад посунувся од його, а черкеси так і стрибнули вперед. Але тут піднялась така буря, що й управляющий, і черкеси, і прикажчик вмент опинились у конторі й двері приперли за собою.

А синьоока Оленка розтеряно стояла на тому самому місці й злякано дивилась на Грицуня. Тільки він її чомусь не помічав, навіть не дивився у той бік, а разом зо всіма гукав:

— Рощот давай! Пашпорти!

І рощот, і пашпорти було видано нам у той же день. Пашпорти якось усі знайшлись у конторі. Дядюшка Сидорець за селом уже казав, що вони через те опинились у конторі, що дуже мало черкесів було.

Дядюшка Терентій посміхався одними очима, а Кузь, як командир, ішов попереду усіх і, гордо одсунувши картуза на потилицю, поглядав на панські копи. Сонце пекло його рябе лице, на якому ще виднілися сліди руки управляющого, але сонце йому було ніпочом, солдат сонця не боїться.

Трошки ззаду йшов Грицунь. Круг його гомоніли та сміялись, але він того не чув. Задумливо дивився кудись убік, у степ, де над могилами ніжними хвилями тріпотів гарячий вітер. Хто його зна, що він бачив там, але очі його сумно та ніжно жмурились.

Тільки як Кузь озирався й, оглядаючи командирським оком "вармію", на хвилинку зупинявся поглядом на йому, він соромливо й радісно посміхався до Кузя й злегка червонів. Кузеві очі ставали також соромливо-радісними, але він швидко одвертався й голосно-весело затягував:

Юж ми йшли, да йшли, да йшли. Яй в Расєюшку прийшли...

І по степу в гарячих хвилях повітря до старих могил пливла наша пісня.

А ввечері ми лежали на станції й чекали четвертого класу.

Грицунь поклав голову на груди Кузені, як на подушку, і дивився у небо. Зорі вміли з ним розмовляти, бо він посміхався до них і хмурив віясті очі.

Кузь же, заклавши руки за голову, дивився на довгий ряд вагонів і говорив про те, що як не станемо в лоцманських селах, то підем на Дін і будемо рибу ловить. Тепер риба ловиться добре, то заробимо не гірше, як в якійсь паршивій економії. А то в Крим до моря піти.

— Вєрно я говорю, Грицунь? Га?

— Атож... — зітхав Грицунь і посміхався до зорь. І зорі, як дівочі очі, промінясті та мрійні, ніжно посміхались до його.